

Η κατοίκηση στη νοτιοδυτική Μεσσηνία κατά την Παλαιολιθική εποχή

Ανασκόπηση ερευνών, παλαιογεωγραφία, προοπτικές

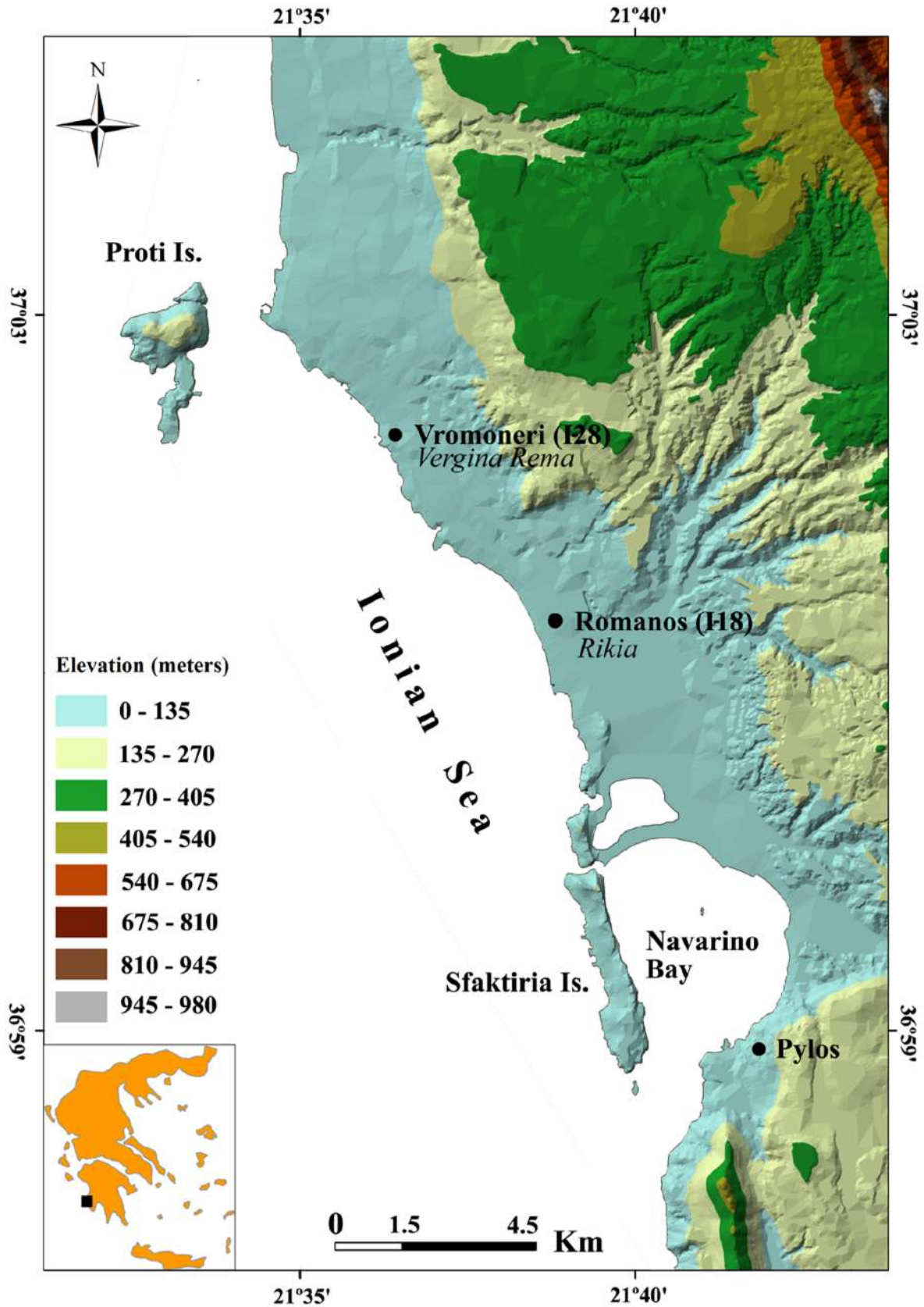
Κατερίνα Θεοδωρακοπούλου

*Δρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Διδάσκουσα Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Διδάσκουσα Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Σχολή Ξεναγών Αθήνας*

Σκοπός αυτής της δημοσίευσης είναι η ανασκόπηση των επιφανειακών ερευνών που έχουν γίνει στην περιοχή της νοτιοδυτικής Μεσσηνίας –μιας περιοχής όχι ιδιαίτερα ερευνημένης για την Παλαιολιθική εποχή– καθώς και η ανασύνθεση του αρχαίου τοπίου και της παλαιογεωγραφίας της περιοχής από την τελευταία Μεσοπαγετώδη περίοδο, δηλαδή πριν από 120.000 χρόνια περίπου. Η ανασύνθεση είναι βασισμένη σε παλαιότερες χρονολογικές αναλύσεις επί παράκτιων απολιθωμένων θινών της περιοχής του Ναυαρίνου, ενώ γίνεται περιγραφή των αρχαιολογικών ευρημάτων από παλαιότερες επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες. Στο πλαίσιο των περιβαλλοντικών αλλαγών του Τεταρτογενούς, οι παλαιολιθικοί πληθυσμοί επηρεάστηκαν σημαντικά από τη μεταβαλλόμενη παράκτια γεωμορφολογία, αναγκάζοντάς τους κάθε φορά στην υιοθέτηση νέων στρατηγικών εκμετάλλευσης του χώρου.

Λέξεις ευρετηρίου

Παλαιολιθική εποχή
Νεάντερταλ
Μεσσηνία
παλαιογεωγραφία
γεωχρονολόγηση

1. Χάρτης της περιοχής με τις θέσεις δειγματοληψίας (Athanassas & al., 2012).

Τα πορίσματα αρχαιολογικών ερευνών των τελευταίων χρόνων, έχουν δείξει ότι η Νοτιοανατολική Ευρώπη και ειδικότερα η Ελλάδα, η οποία γεωγραφικά βρίσκεται σε ιδιαιτέρως κομβικό σημείο μεταξύ Αφρικής, Ασίας και Ευρώπης, αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα περάσματα κατά τη μετακίνηση των Παλαιολιθικών ανθρώπων καθ' όλη τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου από την Αφρική, ενώ οι σχετικώς ήπιες κλιματικές συνθήκες, ακόμα και κατά τη διάρκεια των παγετωδών διαστημάτων του Πλειστοκαίνου, την κατέστησαν ως ένα πολύ ασφαλές καταφύγιο για τους ανθρώπινους πληθυσμούς του Πλειστοκαίνου.¹

Λαμβάνοντας υπόψιν τις έντονες παλαιοκλιματικές αλλαγές που συνέβησαν καθ' όλη τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου και των αρχών του Ολοκαίνου, τον ενεργό τεκτονισμό και τη σημαντική επίδραση που είχαν με την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης στη διαμόρφωση της παλαιογεωγραφίας, είναι γεγονός ότι στον ελλαδικό χώρο πολλές πιθανές παλαιολιθικές θέσεις πρέπει να βρίσκονται σήμερα βυθισμένες ή μεγάλο μέρος των παράκτιων πεδιάδων σε παραθαλάσσια σπήλαια να έχει βυθιστεί.²

Στην Ελλάδα, παρότι οι έρευνες για παλαιολιθικές θέσεις έχουν ενταθεί τα τελευταία κυρίως χρόνια, έχουν βρεθεί αρκετές και αξιόλογες θέσεις, που αποτελούν ορόσημο για την εμφάνιση και εξέλιξη του ανθρώπου. Χαρακτηριστικά, αναφέρουμε τη θέση Ροδαφνίδια στο Λισβόρι της Λέσβου, μια θέση σταθμό για τις μετακινήσεις πληθυσμών από τη μικρασιατική ακτή, με ευρήματα (πλήθος αχελαιών χειροπελέκων) που ανάγονται στην Κατώτερη Παλαιολιθική,³ την πρόσφατη ανακάλυψη για την αρχαιότερη παρουσία του *Homo sapiens* στην Ευρώπη, στο σπήλαιο Απήδημα της Μάνης,⁴ την Μαραθούσα στη Μεγαλόπολη, θέση-σφαγείο ελεφάντων της Κατώτερης Παλαιολιθικής,⁵ το σπήλαιο των Πετραλώνων Χαλιδικής με το κρανίο του *Homo heidelbergensis*,⁶ το σπήλαιο Καλαμάκια⁷ και τη βραχοσκεπή Λακωνίς στη Μάνη,⁸ με αξιόλογα ευρήματα Νεάντερταλ, το σπήλαιο Θεόπετρα στην Καλαμπάκα,⁹ με κατοίκηση από τη Μέση Παλαιολιθική, τη θέση Πλακιάς στην Κρήτη¹⁰ και τη Γαύδο,¹¹ με ενδείξεις κατοίκησης από την Κατώτερη Παλαιολιθική κλπ. Τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών των τελευταίων χρόνων έχουν οδηγήσει στη σύνθεση μιας καλής εικόνας για την παλαιολιθική κατοί-

ηση σε όλον το ελλαδικό χώρο, ενώ, όπως προαναφέρθηκε, πολλές θέσεις είτε βρίσκονται κάτω από τη στάθμη της θάλασσας ή δεν έχουν ακόμα ανακαλυφθεί.

Σημαντικές θέσεις της Κατώτερης Παλαιολιθικής (400.000-100.000 χρόνια πριν) έχουν εντοπιστεί στον ελλαδικό χώρο. Οι αρχαιολογικές θέσεις, με τις πιο σαφείς ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας κατ' αυτήν την περίοδο, είναι: ο Κοκκινοπηλός στην Ήπειρο,¹² η Ροδιά στη Θεσσαλία,¹³ τα Ροδαφνίδια στη Λέσβο,¹⁴ η Μαραθούσα στη Μεγαλόπολη¹⁵ και ο Πλακιάς στην Κρήτη.¹⁶ Άλλες θέσεις, με πιθανά ευρήματα Κατώτερης Παλαιολιθικής, είναι: στη Θράκη τα Πετρωτά, στη Μακεδονία η Δουμιά, η Σιάτιστα, το Παλαιόκαστρο, στην Ήπειρο το Αλωνάκι, στη Θεσσαλία στην ευρύτερη περιοχή της Λάρισας και του Πηνειού, στα Επτάνησα η λίμνη Κορορησία στην Κέρκυρα, η Νέα Σκάλα στην Κεφαλλονιά, στις Κυκλάδες η παραλία Τριάδας στη Μήλο, στη Γαύδο,¹⁷ στη Εύβοια η Νέα Αρτάκη κλπ.¹⁸

Κατά τη Μέση Παλαιολιθική (100.000-35.000 χρόνια πριν), οι ενδείξεις κατοίκησης είναι περισσότερες, με κυριότερες θέσεις το σπήλαιο της Θεόπετρας στη Θεσσαλία, τη βραχοσκεπή Ασπροχάλικο στην Ήπειρο, το σπήλαιο Μααρά στη Δράμα, το σπήλαιο Καλαμάκια στη Μάνη, το σπήλαιο Απήδημα στη Μάνη,¹⁹ το σύμπλεγμα παράκτιων σπηλαίων στη θέση Λακωνίς στη Μάνη, στη Δυτική Αχαΐα (επιφανειακά ευρήματα στο Ελεοχώρι, κοιλάδα του Πύρρου),²⁰ στα Επτάνησα στο νησιωτικό σύμπλεγμα του Μεγανησίου Λευκάδας,²¹ στην Κεφαλλονιά, στη Στελίδα της Νάξου²² κλπ. Κατά την Ύστερη Παλαιολιθική οι θέσεις αυξάνονται, με χαρακτηριστικότερες το σπήλαιο Φράγγι στην Ερμόνη Αργολίδας,²³ τις βραχοσκεπές στο φαράγγι της Κλεισούρας στην Αργολίδα,²⁴ το Κεφαλάρι στο Άργος, το σπήλαιο Απήδημα Μάνης, τα σπήλαια Κολομνίτσα, Μελιτζιά και Καστάνη στη Μάνη,²⁵ τις βραχοσκεπές Κλειδί και Μπούλα στην Ήπειρο,²⁶ το σπήλαιο Ζαΐμη στην Αττική, τα σπήλαια Σαρακηνό και Σεϊντί Βοιωτίας,²⁷ το σπήλαιο της Θεόπετρας Θεσσαλίας, το ορυχείο ώχρας στη θέση Τζίνες στη Θάσο,²⁸ τη βραχοσκεπή Γκράβα στην Κέρκυρα, επίσης θέσεις στη Γαύδο, την Κεφαλλονιά, τη Λευκάδα κλπ.

Παλαιοανθρωπολογικά ευρήματα στην Πελοπόννησο

Οι έρευνες στην περιοχή της Πελοποννήσου, έχουν φέρει στο φως πέρα από σημαντικές παλαιολιθικές θέσεις και αρκετά αξιόλογα παλαιοανθρωπολογικά ευρήματα, γεγονός που αποδεικνύει ότι η Πελοπόννησος υπήρξε κομβικό σημείο στη μετακίνηση των παλαιολιθικών πληθυσμών.

Το υπάρχον παλαιοανθρωπολογικό αρχείο από την Ελλάδα έχει δώσει στοιχεία για ανθρώπινη παρουσία ήδη από τα τέλη του Κατώτερου Πλειστοκαίνου–πρώιμου Μέσου Πλειστοκαίνου στην περιοχή της Μαραθούσας στη Μεγαλόπολη.²⁹ Η Μαραθούσα, αποτελεί μοναδικό χώρο στη λιγνιτοφόρα λεκάνη της Μεγαλόπολης, με πλούσιο παλαιοντολογικό ενδιαφέρον,³⁰ ενώ η ανακάλυψη λίθινων εργαλείων με πολλά ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα, όπως οστά ελεφάντων, οδήγησε στον χαρακτηρισμό της θέσης ως θέση-σφαγείο ελεφάντων της Κατώτερης Παλαιολιθικής, με χρονολογίες που κυμαίνονται από 600.000 έως 300.000 χρόνια.³¹ Στη θέση βρέθηκε ένα ανθρωπίνο δόντι (3ος γομφίος), το οποίο αν και δεν έχει ακόμα προσδιορισθεί, θεωρείται ότι ανήκει μάλλον σε κάποιο πρώιμο είδος αφρικανικού *Homo*, μεταξύ *Homo erectus* και *Homo heidelbergensis*.³²

Άλλη θέση, με εξίσου σημαντικά παλαιοανθρωπολογικά ευρήματα στην Πελοπόννησο, είναι το σπήλαιο Απήδημα στη Μάνη. Στο σπήλαιο είχαν ανακαλυφθεί στο τέλος της δεκαετίας του 1970 δύο απολιθωμένα κρανία, κατά τη διάρκεια ερευνών του Ανθρωπολογικού Μουσείου της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (*Apidima 1*, *Apidima 2*).³³ Πρόσφατη έρευνα³⁴ επανεξέτασε τα δύο κρανία με σύγχρονες μεθόδους απεικόνισης και χρονολόγησης. Το «Απήδημα 2», φάνηκε ότι ανήκε σε τύπο *Homo neanderthalensis* και χρονολογείται γύρω στα 170.000, ενώ το «Απήδημα 1» το οποίο δεν έχει καθόλου νεαντερτάλια γνωρίσματα, αλλά συνδυάζει σύγχρονα και πρωτόγονα χαρακτηριστικά, οι επιστήμονες το κατέταξαν στην οικογένεια του *Homo sapiens* και το χρονολόγησαν γύρω στα 210.000 χρόνια, αλλάζοντας τα μέχρι τώρα δεδομένα για την πρώιμη εμφάνιση του *Homo sapiens* στην Ευρώπη. Οι ερευνητές εκτιμούν ότι στο σπήλαιο Απήδημα έζησαν δύο ομάδες, ένας πρώιμος πληθυσμός *Homo sapiens*, που στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από ένα πληθυσμό Νεάντερταλ, ο οποίος προϋπήρχε στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Ελλάδας. Οι Νεά-

ντερταλ αντικαταστάθηκαν, με τη σειρά τους, από προγόνους του σύγχρονου ανθρώπου της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου, η πρωιμότερη παρουσία των οποίων στην περιοχή χρονολογείται πριν από περίπου 40.000 χρόνια.³⁵

Σημαντικές θέσεις για την εμφάνιση Νεάντερταλ στην Πελοπόννησο, αποτελούν το σπήλαιο Καλαμάκια στην Αρεόπολη της Μάνης και τα παράκτια σπήλαια στη θέση Λακωνίς κοντά στο Γύθειο της Μάνης.

Στο σύμπλεγμα σπηλαίων Λακωνίς, ανασκαφές επιβεβαίωσαν τη χρήση του χώρου κατά τη Μέση Παλαιολιθική, καθώς βρέθηκαν πολλά λίθινα εργαλεία της περιόδου, αλλά και δόντι (γομφίος) το οποίο ανήκε σε τύπο *Homo neanderthalensis*.³⁶ Μάλιστα, ισοτοπικές αναλύσεις στροντίου στο δόντι απέδειξαν ότι ο άνθρωπος αυτός στην αρχή της ζωής του ζούσε τουλάχιστον 20 χλμ. μακριά από τη θέση Λακωνίς, γεγονός που επιβεβαιώνει τη δυνατότητα μετακινήσεων και επικοινωνίας των πληθυσμών Νεάντερταλ με άλλες θέσεις-περιοχές της Πελοποννήσου ή και ακόμα πιο μακριά.³⁷

Σημαντικά ευρήματα, με επίσης μεγάλη παλαιοανθρωπολογική σημασία, ήλθαν στο φως στο σπήλαιο Καλαμάκια, στην περιοχή της Αρεόπολης. Το σπήλαιο είχε συνεχή κατοίκηση καθ' όλη τη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής εποχής, από τα 100.000 έως τα 40.000 χρόνια,³⁸ ενώ πέρα από τα λίθινα εργαλεία που εντοπίστηκαν, η θέση είναι αξιοσημείωτη για τα παλαιοανθρωπολογικά ευρήματα που έχουν ταυτιστεί με τους Νεάντερταλ. Σε διάφορα στρώματα κατοίκησης, εντοπίστηκαν 13 παλαιοανθρωπολογικά ευρήματα (10 δόντια, 3 τμήματα κρανίου), τα οποία σύμφωνα με τις μελέτες πρέπει να ανήκαν σε τουλάχιστον οκτώ άτομα, δύο από τα οποία σε παιδιά.³⁹ Τα περισσότερα ευρήματα παραπέμπουν μορφολογικά στον τύπο *Homo neanderthalensis* και ταιριάζουν απόλυτα και στο αρχαιολογικό πλαίσιο με την συνύπαρξη μουστερίας λιθοτεχνίας.⁴⁰

Είναι πιθανόν οι κάτοικοι του σπηλαίου στα Καλαμάκια και των παράκτιων σπηλαίων στη θέση Λακωνίς να βρίσκονταν σε επαφή. Οι μετακινήσεις των Νεάντερταλ εκείνη την περίοδο είναι δεδομένη, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα από το σπήλαιο Καλαμάκια, όπου εντοπίστηκαν εργαλεία από κροκεάτη λίθο, η πηγή του οποίου βρίσκεται στο χωριό Κροκεές Λακωνίας, στην ανα-

2. Παλαιολιθικό εργαλείο σε απολιθωμένη θίνα από την περιοχή της Ρικιάς (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).

τολική ακτή της χερσονήσου της Μάνης και σε πολύ κοντινή απόσταση με τα σπήλαια στη θέση Λακωνίς.⁴¹ Δεν αποκλείεται η Μάνη, και ίσως εν γένει η νότια Πελοπόννησος, να αποτελούσαν τα νοτιότερα και τελευταία καταφύγια των Νεάντερταλ στον ελληνικό χώρο, αν και η παρουσία των σύγχρονων ανθρώπων στη βόρεια Πελοπόννησο πριν από τα 40.000 χρόνια,⁴² όπως φαίνεται και από τα ευρήματα του σπηλαίου στην Κλεισούρα Αργολίδας, ίσως να παραπέμπουν σε πρωιμότερα εξαφάνιση των Νεάντερταλ από την περιοχή.

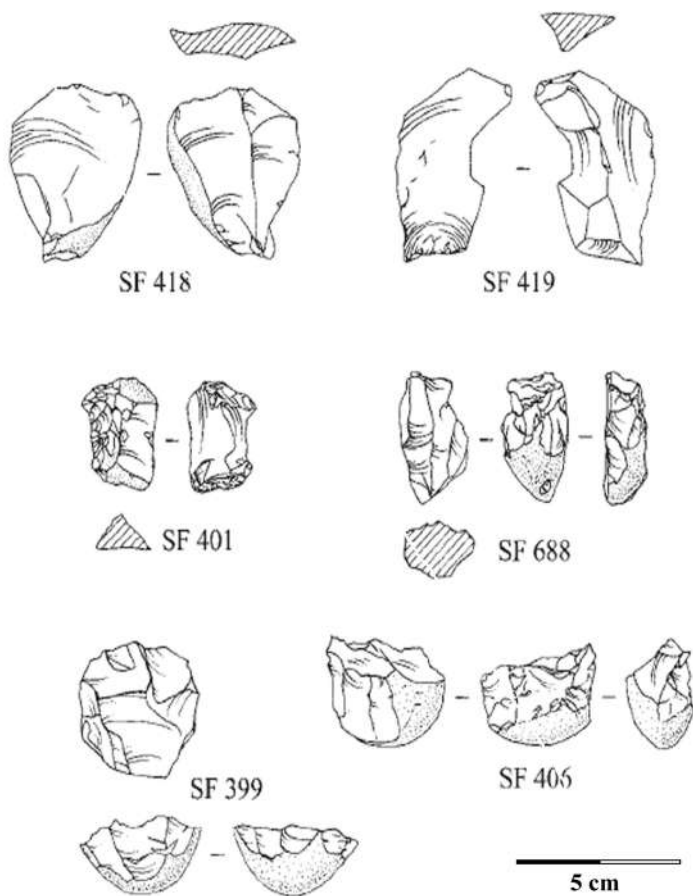
Κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική είναι δυστυχώς ελάχιστα τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, σε αντίθεση με άλλες περιοχές των Βαλκανίων, όπου τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου είναι πολυάριθμα. Στο σπήλαιο Απήδημα (σπήλαιο 3) στη Μάνη είχε προταθεί στο παρελθόν, χωρίς όμως επιβεβαιωμένη χρονολόγηση, ότι ένας σκελετός που είχε βρεθεί μαζί με εργαλεία ωρινάκιας τεχνολογίας,⁴³ ανήκε στην Ανώτερη Παλαιολιθική, όμως η επαλήθευση χρήζει περαιτέρω έρευνας.⁴⁴ Στην κοιλάδα της Κλεισούρας στην Αργολίδα, λιθοτεχνία τύπου Uluzzian της Ιταλίας, φαίνεται να έχει συνδεθεί με την προσέλευση σύγχρο-

νων ανθρώπων στην περιοχή⁴⁵ γύρω στα 45.000 χρόνια, δεδομένου ότι αυτός ο τύπος συνδέεται με τον σύγχρονο άνθρωπο.

Παλαιολιθική κατοίκηση στη Μεσσηνία

Η περιοχή της Μεσσηνίας, δεν έχει ιδιαίτερος ερευνηθεί, πέρα από ελάχιστες περιπτώσεις, για ίχνη παλαιολιθικής κατοίκησης. Είναι ένας χώρος που θα μπορούσε να προσφέρει ευνοϊκές συνθήκες κατοίκησης κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής εποχής, ενώ θα μπορούσε επίσης να αποτελεί διάδρομο πρόσβασης των πληθυσμών της νότιας Πελοποννήσου προς τη δυτική Ελλάδα και το Ιόνιο. Όπως είδαμε και ανωτέρω, τα νησιά του Ιονίου είχαν κατοικηθεί ήδη από την Κατώτερη Παλαιολιθική, με διαφοροποιήσεις στην παλαιογεωγραφία τους ανάλογα με τις εναλλαγές μεταξύ Παγετών-Μεσοπαγετών περιόδων.⁴⁶

Μέχρι στιγμής τα παλαιότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας έχουν εντοπιστεί στη νότια Τριφυλλία και ανάγονται στη Μέση Παλαιολιθική. Συγκεκριμένα, στην ευρύτερη περιοχή του Ναυαρίνου, επιφανειακές έρευνες που είχαν διενεργηθεί ανάμεσα στα έτη 1994 και 1997, στο πλαίσιο του προγράμματος του Αμερικανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (*Pylos Regional Archeological Project*), έφεραν

3. Σχηματική απεικόνιση των εργαλείων από την Ρικιά (Parkinson & Cherry 2010).

στο φως πάνω από 1.000 λίθινα εργαλεία, τα οποία ανήκαν στην Παλαιολιθική, τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού. Ωστόσο, η έρευνα στην περιοχή του Βρωμονερίου αλλά και του Ρωμανού (θέση Ρικιά) μερικά χιλιόμετρα στα νότια απέδωσε μέσα σε απολιθωμένες θίνες αρκετά λίθινα εργαλεία της Παλαιολιθικής εποχής⁴⁷ (εικ.1).

Στην περιοχή του Ρωμανού, στη θέση Ρικιά (I-18), η οποία απέχει περίπου 70 μ. από τη σημερινή ακτογραμμή, συνελλέγησαν 59 φολίδες μέσα σε απολιθωμένες θίνες πλειστοκαινικής προέλευσης. Τα εργαλεία ήταν κατασκευασμένα από ντόπιο πυριτόλιθο που αφθονεί στις κοίτες των ρεμάτων (εικ. 2). Στη συγκεκριμένη θέση οι αρχαιολόγοι κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας, δύσκολα μπόρεσαν να χρονολογήσουν τη συγκεκριμένη εμφάνιση, δεδομένου ότι απουσίαζε, σε

αντίθεση με το Βρωμονέρι, η τεχνολογία *Levallois*, που θα κατέτασσε τη θέση στη Μέση Παλαιολιθική. Ως εκ τούτου, έγιναν προσπάθειες χρονολόγησης των ιζημάτων που είχαν βρεθεί οι φολίδες με τη μέθοδο της οπτικά διεγερόμενης φωταύγειας (OSL dating), η οποία απέδωσε ηλικίες γύρω στα 110.000 χρόνια, με αρκετά όμως μεγάλο σφάλμα, γεγονός που επιβεβαίωσε τη χρονολόγηση της θέσης κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο.⁴⁸ Σημειώνεται ότι το σφάλμα της ηλικίας ήταν αρκετά μεγάλο, κάτι που μετέπειτα οδήγησε άλλους ερευνητές⁴⁹ να επανεκτιμήσουν τις ηλικίες και να χρονολογήσουν εκ νέου τη θέση εφαρμόζοντας άλλες τεχνικές της οπτικής φωταύγειας (TT-OSL dating), για τις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Η τεχνική των συγκεκριμένων λίθινων εργαλείων, αν και δεν ανήκει στην τεχνική *Levallois*, μοιάζει αρκετά με εργαλεία που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της Ηλείας από Γάλλους αρχαιολόγους.⁵⁰ Μάλιστα οι πυρήνες που βρέθηκαν θυμίζουν αντίστοιχους από την περιοχή της Αμαλιάδας στην Ηλεία, οι οποίοι ήταν και εδώ αποστρωγγυλεμένοι από την κύλιση στον ποταμό. Αντίστοιχες παρατηρήσεις από περιοχές των ακτών του Ιονίου και της Αδριατικής⁵¹ έχουν καταγράψει συγκεντρώσεις λίθινων εργαλείων συνόλων που δεν διαθέτουν τα διαγνωστικά τυπικά εργαλεία (τεχνική *Levallois*) της Μέσης Παλαιολιθικής. Μάλιστα, έχει προταθεί⁵² ότι η παρουσία τέτοιων ομάδων αντικειμένων από την Ιταλία και τη δυτική Ελλάδα, μπορεί να σχετίζεται με μια συγκεκριμένη παραλλαγή της Μουστέριας, που συνδέεται με την εκμετάλλευση των παράκτιων πεδιάδων.

Η φύση των εργαλείων από τη θέση της Ρικιάς, το μικρό τους μέγεθος και η σχετική συχνότητα των πυρήνων (που αποτελούν σχεδόν το 15% του εργαλείου συνόλου) υποδηλώνουν ότι η θέση αυτή ήταν πιθανώς περιοχή δραστηριότητας μίας χρήσης, που ίσως σχετιζόταν με την εκμετάλλευση των πρώτων υλών με τη μορφή κροκαλών πυριτολίθου που ήταν διαθέσιμα κοντά στις εκβολές του ποταμού Σέλα (εικ. 3). Επίσης, η συγκέντρωση μικρού μεγέθους φολίδων, ίσως να παραπέμπει και σε δραστηριότητες πιο εξειδικευμένες, όπως σε κυνηγετικά καταφύγια, σφαγεία ζώων κλπ., κάτι όμως το οποίο δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα, δεδομένης της έλλειψης ζωικών καταλοίπων στη θέση.

Η περιοχή του Βρωμονερίου (I-28), η οποία βρίσκεται περίπου 4.5 χλμ. βορειότερα της Ρικιάς και σε κοντινή απόσταση από την ακτογραμμή, έδωσε τα περισσότερα λίθινα εργαλεία (εικ. 4). Συνελέγησαν 124 λίθινα εργαλεία, τα οποία εντοπίστηκαν σε πλειστοκαινικά στρώματα πάνω από πλειοκαινικές απολιθωμένες θίνες, κοντά στο ρέμα Βεργίνα. Τα εργαλεία ταυτίζονται με τη Μουστέρια πολιτιστική φάση καθώς βρέθηκαν λιθοτεχνίες με χρήση της τεχνικής *Levallois* και έτσι χρονολογούνται κατά τη Μέση Παλαιολιθική εποχή. Εντοπίστηκαν αιχμές, φολίδες, οδοντωτά εργαλεία, πυρήνες *Levallois* κλπ. Όλα τα εργαλεία ήταν κατασκευασμένα από τον ντόπιο πυριτόλιθο, ο οποίος αφθονεί στις κοίτες του ρέματος της Βεργίνας, ενώ τα εργαλεία έχουν μήκος <7 εκ.

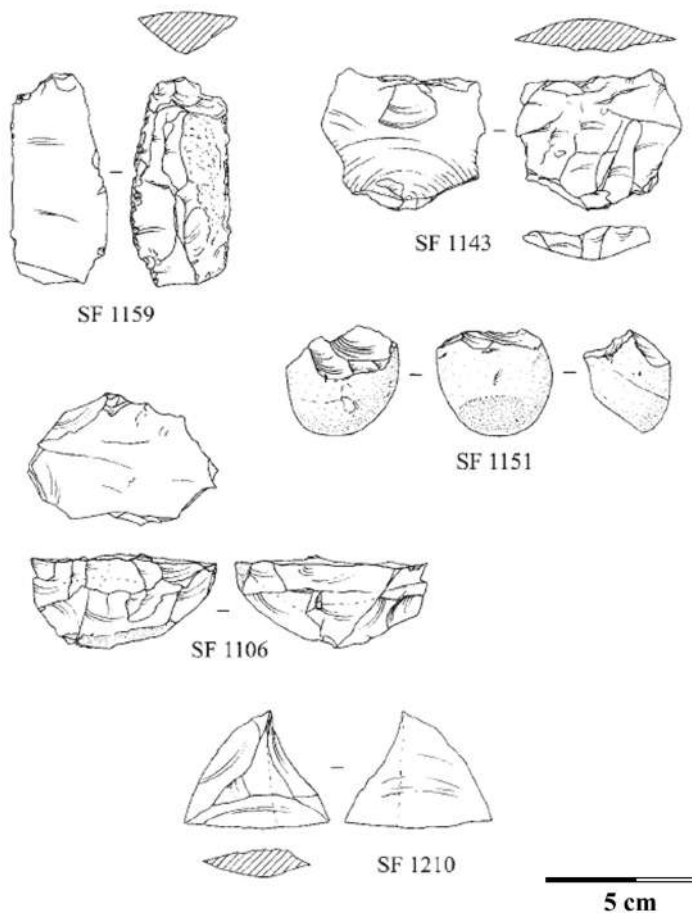
Η πλειοψηφία των εργαλείων ανήκουν, με βάση την τυπολογία, στη Μέση Παλαιολιθική, καθώς

ελάχιστα εργαλεία ανήκουν τυπολογικά σε λεπίδες Ανώτερης Παλαιολιθικής, κάτι που επιβεβαιώνει την περιστασιακή κατοίκηση της θέσης κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική. Επίσης, από το πλαίσιο απουσιάζουν φυλλόσχημες αιχμές του τέλους της Μουστέριας περιόδου, που αντίστοιχα εμφανίζονται σε θέσεις της βόρειας Ελλάδας και της Αργολίδας, γεγονός που υποδηλώνει πιθανή κατοίκηση της θέσης σε προωμότερες φάσεις της Μουστέριας περιόδου (εικ. 5).

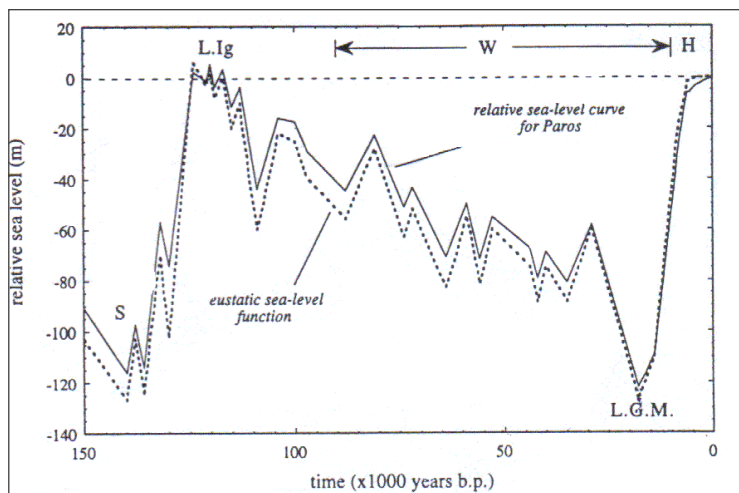
Απόλυτες χρονολογήσεις σε εργαλεία σύνολα από την Ήπειρο (Ασπροχάλικο), έχουν δείξει δύο διαφορετικές φάσεις εξέλιξης κατά τη Μουστέρια περίοδο. Μια πιο πρώιμη όπου επικρατεί κυρίως η τεχνική *Levallois* και τα εργαλεία είναι πιο μεγάλα, αιχμές *Levallois*, ξέστρα κλπ., που αντιστοιχούν στο ισοτοπικό στάδιο 5 (OIS 5-115.000-74.000 χρόνια). Η δεύτερη φάση της Μουστέριας

4. Άποψη της περιοχής του Βρωμονερίου (προσωπικό φωτογραφικό αρχείο).

5. Σχηματική απεικόνιση των εργαλείων από την περιοχή του Βρωμονερίου (Parkinson & Cherry 2010).

6. Διάγραμμα διακύμανσης της θαλάσσιας στάθμης τα τελευταία 150.000 χρόνια (Lambeck 1996).

περιόδου χαρακτηρίζεται από μειωμένη χρήση της τεχνικής *Levallois* και επικράτηση μικρότερων εργαλείων (μικρομουστέρων).⁵³

Δεδομένης της θέσης κατά μήκος του ρέματος της Βεργίνας, είναι πιθανόν ο χώρος να χρησιμοποιείτο ως θέση επεξεργασίας της πρώτης ύλης, δεν είναι θέση για εξειδικευμένες δραστηριότητες, όπως αντίστοιχα στη Ρικιά, καθώς εδώ υπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία στην τυπολογία των εργαλείων.

Ελάχιστα δεδομένα προέκυψαν για την κατοίκηση της περιοχής κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική και Μεσολιθική εποχή. Η επιφανειακή έρευνα κοντά στην ακτή έφερε στο φως δύο λεπίδες αρκετά χονδρές με την τεχνική *Retouch*, που ομοιάζουν με αντίστοιχες της Ανώτερης Παλαιολιθικής, ενώ δεν εντοπίστηκαν μικρόλιθοι που να παραπέμπουν στη Μεσολιθική εποχή.

Παλαιογεωγραφική αναπαράσταση

Η γνώση του περιβάλλοντος και της παλαιογεωγραφίας των προϊστορικών θέσεων, ιδιαίτερος αυτών της εποχής του Πλειστοκαίνου και των αρχών του Ολοκαίνου, είναι αναγκαία, καθώς σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα η εξέλιξη των προϊστορικών κοινωνιών. Από γεωαρχαιολογική σκοπιά, η διερεύνηση της παλαιογεωγραφίας των παράκτιων ζωνών και πεδιάδων του ελλαδικού χώρου από την εποχή του Πλειστοκαίνου, με τις ανάλογες γεωμορφολογικές μεταβολές που επήλθαν κατά την εναλλαγή των Παγετωδών-Μεσοπαγετωδών περιόδων, μπορεί να δώσει σημαντικά στοιχεία για διάφορα μοτίβα διαβίωσης. Σε Παγετώδεις περιόδους του Πλειστοκαίνου η διαμόρφωση των ακτογραμμών του ελλαδικού χώρου ήταν πολύ διαφορετική σε σχέση με τη σημερινή. Η στάθμη της θάλασσας κατά την τελευταία Παγετώδη περίοδο (18.000 χρόνια) είχε φθάσει μέχρι και -120 μ. σε σχέση με τη σημερινή⁵⁴ (εικ. 6). Πολλά νησιά ήταν ενωμένα με την ηπειρωτική Ελλάδα, οι παράκτιες πεδιάδες ήταν πιο εκτεταμένες, με αποτέλεσμα πολλές παλαιολιθικές θέσεις που ήταν τότε παράκτιες, τώρα να βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, λόγω της ανόδου της θαλάσσιας στάθμης.⁵⁵ Επιπλέον, για τη μελέτη των μεταβολών της θαλάσσιας στάθμης στον ελλαδικό χώρο, θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψιν, εκτός από τον ευστατισμό, και το γεωτεκτονικό καθεστώς, το

οποίο επίσης μπορεί να προκαλέσει ανύψωση ή και βύθιση των ακτών.

Η παράκτια ζώνη στην περιοχή του Ναυαρίνου έχει υποστεί σημαντικές παλαιογεωγραφικές αλλαγές καθ' όλη τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου, ο προσδιορισμός και η χρονολόγηση των οποίων θα μπορούσε να δώσει μια καλύτερη εικόνα της παλαιογεωγραφίας και της αναπαράστασης του περιβάλλοντος των κατοίκων της Παλαιολιθικής εποχής. Όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, η περιοχή έχει ερευνηθεί σε παλαιότερες επιφανειακές έρευνες που έδωσαν σημαντικά ευρήματα, τα οποία είναι έως σήμερα τα αρχαιότερα στην περιοχή της Μεσσηνίας.⁵⁶

Κατά τη διάρκεια αυτών των ερευνών στο πλαίσιο του *Pylos Regional Archaeological Project* έγιναν προσπάθειες χρονολόγησης των ιζημάτων όπου βρισκόνταν τα παλαιολιθικά εργαλεία με τη μέθοδο της οπτικής φωταύγειας, οι οποίες όμως έδωσαν μεγάλο σφάλμα και δεν θεωρήθηκαν ασφαλείς, λόγω της ακαταλληλότητας του υλικού για τη συγκεκριμένη τεχνική. Ακολούθησαν νέες χρονολογικές προσπάθειες με την τεχνική της φωταύγειας, ακολουθώντας όμως διαφορετικές προσεγγίσεις, μέσω της θερμικής επεξεργασίας των κόκκων του χαλαζία (TT-OSL, Thermally Transferred OSL),⁵⁷ οι οποίες έδωσαν πολύ καλά αποτελέσματα και συσχετίστηκαν με τα αντίστοιχα ευρήματα.

Συγκεκριμένα, η θέση Ρικιά, όπου είχαν εντοπιστεί εργαλεία τα οποία δεν είναι κατασκευασμένα με την τεχνική *Levallois*, χρονολογήθηκε γύρω στα 80.000 χρόνια με ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας μέχρι και τα 28.000 χρόνια, ενώ η θέση Βρωμονέρι στην περιοχή του Ρωμανού, γύρω στα 100.000-120.000 χρόνια μέχρι και 47.000 χρόνια, επιβεβαιώνοντας έτσι την ηλικία τους στη Μέση Παλαιολιθική εποχή,⁵⁸ κάτι το οποίο επιβεβαιώθηκε και από τη λιθοτεχνία.

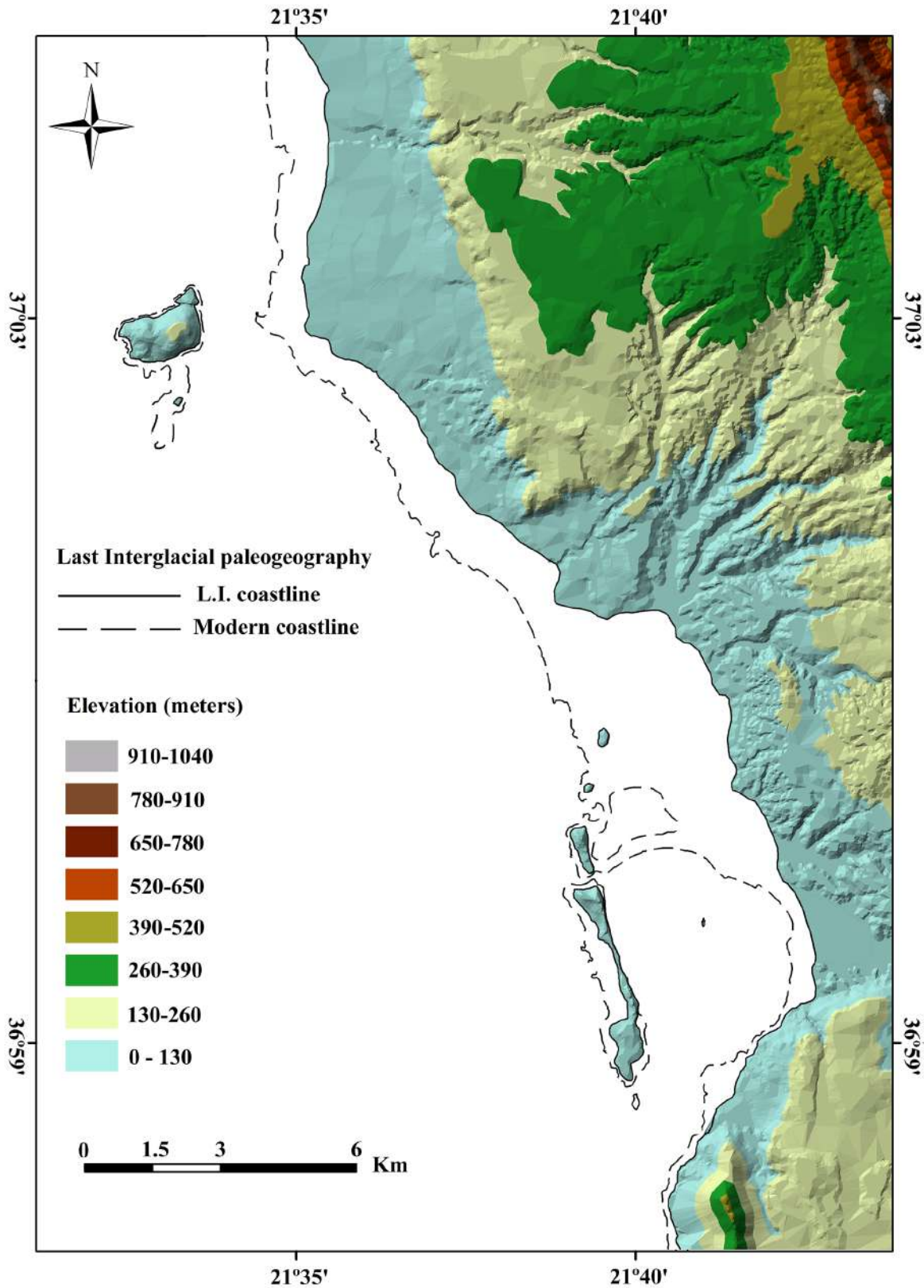
Τα αποτελέσματα από τις χρονολογήσεις των αποθέσεων μέσα στις οποίες βρισκόνταν τα εργαλεία, σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις του αποθετικού περιβάλλοντος κάθε θέσης, και των γνωστών διακυμάνσεων της θάλασσας στάθμης, μπορεί να μας δώσουν μια εικόνα της παλαιογεωγραφίας των Νεάντερταλ που ζούσαν σε αυτή την περιοχή. Βέβαια, το αν κατοικούσαν Νεάντερταλ στη δυτική Μεσσηνία καθόλη της διάρκεια της τελευταίας Παγετώδους περιόδου, δεν είναι πλήρως

γνωστό. Δεδομένα από τη βόρεια Πελοπόννησο έχουν δείξει ότι γύρω στα 30.000 χρόνια οι Νεάντερταλ είχαν αντικατασταθεί από τον σύγχρονο άνθρωπο.⁵⁹ Τα αποτελέσματα από τις χρονολογήσεις έδειξαν ότι η ιζηματογένεση στην περιοχή των εκτεθειμένων στρωματογραφικών τομών και από τις δύο παλαιολιθικές θέσεις, ξεκίνησε από την τελευταία Μεσοπαγετώδη περίοδο, περίπου πριν από 120.000 χρόνια (MIS 5) μέχρι και το μέγιστο της τελευταίας Παγετώδους περιόδου πριν από 18.000 χρόνια.

Για την παλαιογεωγραφική αναπαράσταση της περιοχής του Ναυαρίνου κατά την τελευταία Μεσοπαγετώδη περίοδο και την τελευταία Παγετώδη, ελήφθησαν υψομετρικά και βυθομετρικά στοιχεία τα οποία εισήχθησαν σε περιβάλλον γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών (ARC gis 9.3), ενώ υπολογίστηκε και το τοπικό τεκτονικό καθεστώς ανύψωσης, το οποίο είναι γύρω στα 0.17 mm/y.⁶⁰ Για την αναπαραγωγή της τοπογραφίας της εκτεθειμένης υφαλοκρηπίδας κατά το διάστημα της μέγιστης απόσυρσης της θάλασσας στο μέγιστο της τελευταίας παγετώδους περιόδου (-120 μ.), η βαθυμετρία του τωρινού θαλάσσιου πυθμένα, υπολογίστηκε αφαιρώντας το πάχος των θαλάσσιων ολοκαινικών ιζημάτων. Αναλύσεις σεισμικής ανάκλασης έχουν δείξει ότι το πάχος αυτών των ολοκαινικών ιζημάτων κυμαίνεται μεταξύ 25 μ., κοντά στην ακτή, μέχρι και 5 μ., σε βάθος 160 μ.⁶¹

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας Μεσοπαγετώδους περιόδου, πριν από περίπου 120.000 χρόνια, η επίκλυση της θάλασσας είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της παράκτιας πεδιάδας στο ήμισυ περίπου σε σχέση με τη σημερινή ακτογραμμή, με αποτέλεσμα τον περιορισμό της ανθρώπινης δραστηριότητας των Νεάντερταλ σε σημεία πιο εσωτερικά από τη σημερινή ακτογραμμή. Δεδομένου ότι τα τοπικά ρήγματα της περιοχής δεν είχαν τότε ανυψώσει τη χέρσο όπως σήμερα, η θάλασσα εισχωρούσε πιο βαθιά σε σχέση με τη σημερινή θέση της⁶² (εικ. 7).

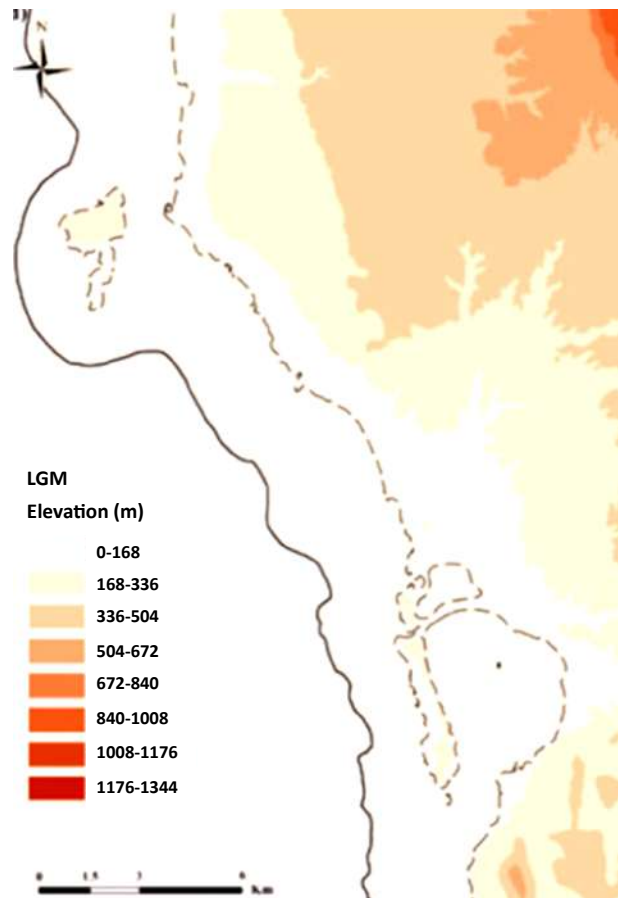
Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της τελευταίας Παγετώδους περιόδου και γύρω στα 20.000, διάστημα κατά το οποίο παρατηρείται η μέγιστη απόσυρση της θάλασσας, οι πληθυσμοί αυτής της εποχής είχαν στη διάθεσή τους περισσότερη γη, κατά 3-4 χλμ. σε σχέση με σήμερα, γεγονός που υποδηλώνει ότι πιθανές ανθρώπινες δραστηριότητες αυτής της

7. Παλαιογεωγραφική αναπαράσταση της περιοχής κατά την τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο. Με διακεκομμένη γραμμή δηλώνεται η σύγχρονη ακτογραμμή (Athanasas & al. 2012).

περιόδου να βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Τα μικρά νησιά μάλιστα που βρίσκονται στα δυτικά της σημερινής ακτής, τότε θα είχαν τη μορφή λόφων μέσα στην παράκτια πεδιάδα, ενώ οι κλειστές ισοβαθείς που παρατηρούνται γύρω από τον κόλπο του Ναυαρίνου, μπορεί κατά τη διάρκεια αυτής της Παγετώδους περιόδου να αποτελούσαν μικρές λίμνες που τροφοδοτούντο περιστασιακά με γλυκό νερό από τα ρέματα της περιοχής⁶³ (εικ. 8, 9).

Η εκτεταμένη εμφάνιση θινών κατά μήκος της παράκτιας ζώνης υποδηλώνει ότι πιθανόν η παράκτια πεδιάδα να είχε αραϊή βλάστηση. Κάποιες προσπάθειες που έγιναν για ανάλυση γυρεοκόκκων με στόχο την παλαιοπεριβαλλοντική αναπαράσταση της περιοχής από τη Μέση Παλαιολιθική δεν ευδοκίμησαν λόγω του ιδιαίτερου οξειδωτικού περιβάλλοντος που δεν ευνόησε τη διατήρηση γυρεοκόκκων.⁶⁴ Δεδομένα από άλλες παλαιοπεριβαλλοντικές έρευνες στην περιοχή του Αιγαίου κατά το χρονικό διάστημα της τελευταίας Παγετώδους περιόδου, επιβεβαιώνουν την επικράτηση στεππώδους, ξηροφυτικής βλάστησης σε ένα ημ-ερημικό περιβάλλον γύρω στα 11.000 χρόνια.⁶⁵ Δεν αποκλείεται ο μικρός αριθμός των μυστέρειων εργαλείων που περιεγράφηκαν ανωτέρω να σχετίζονται με τις ξηρές κλιματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή, επιβεβαιώνοντας μια περιστασιακή και εφήμερη κατοίκηση στην περιοχή. Αυτό το μοτίβο κατοίκησης διαφέρει από τις παλαιολιθικές θέσεις στην ηπειρωτική βόρεια Ελλάδα και στα δυτικά Βαλκάνια, όπου το περιβάλλον ήταν πιο ευνοϊκό με αυξημένη βλάστηση και μεγάλα ποτάμια, συνθήκες που ευνοούσαν τη μόνιμη κατοίκηση.

8. Παλαιογεωγραφική αναπαράσταση κατά την τελευταία παγετώδη περίοδο. Με διακεκομμένη γραμμή η σημερινή ακτογραμμή (Athanassas & al. 2012).

9. Αναπαράσταση της περιοχής του Ναυαρίνου στη δυτική Μεσσηνία κατά την τελευταία Παγετώδη περίοδο (αριστερά) σε σχέση με τη σημερινή ακτή (δεξιά).

Συμπεράσματα - Προοπτικές

Η Μεσσηνία είναι μια ανεξερεύνητη περιοχή όσον αφορά στην Παλαιολιθική εποχή, ενώ τα έως σήμερα δεδομένα τοποθετούν την παλαιότερη κατοίκηση στη δυτική Μεσσηνία, στην περιοχή του κόλπου του Ναυαρίνου, με ευρήματα που χρονολογήθηκαν στη Μέση Παλαιολιθική. Η γεωγραφική θέση της είναι ιδιαίτερος σημαντική, καθώς θα μπορούσε να αποτελεί σταυροδρόμι και διάδρομο περάσματος από τον νότο προς το Ιόνιο και τη δυτική Ελλάδα. Πολλές θέσεις της νότιας Πελοποννήσου, και κυρίως στην περιοχή της Μάνης, υπήρξαν καταφύγια για τους πληθυσμούς Νεάντερταλ της Μέσης Παλαιολιθικής, και ίσως από τα τελευταία καταφύγια αυτών με την έλευση του σύγχρονου ανθρώπου. Οι γεωμορφολογικές και κλιματικές αλλαγές του Πλειστοκαίνου επηρέασαν σημαντικά τη διαμόρφωση της παλαιογεωγραφίας, μεταβάλλοντας αρκετά το τοπίο καθ' όλη τη διάρκεια της Παλαιολιθικής εποχής, προσφέροντας εκτεταμένες παράκτιες πεδιάδες κατά τη διάρκεια παγετωδών περιόδων, αλλά και το αντίθετο, κατά την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης σε μεσοπαγετώδη διαστήματα.

Οι έρευνες στην περιοχή του κόλπου του Ναυαρίνου επιβεβαίωσαν την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή γύρω στα 120.000 χρόνια, χωρίς βέβαια να έχουν ανευρεθεί κάποια ανθρωπολογικά ευρήματα, παρά μόνο συγκεντρώσεις εργαλείων συνόλων μέσα σε απολιθωμένες θίνες, η χρονολόγηση των οποίων με μεθόδους της οπτικής φωταγείας (OSL dating) και με αρχαιολογικές παρατηρήσεις στην τεχνική των εργαλείων, επιβεβαίωσαν την παλαιότητα της κατοίκησης στην περιοχή.

Οι αρχαιολογικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της Μεσσηνίας πρέπει να συνεχιστούν πιο εντατικά, καθώς είναι μια περιοχή ανεξερεύνητη, που σίγουρα έχει να προσφέρει ακόμα αρκετά στοιχεία για την εξέλιξη του ανθρώπου και του πολιτισμού, τα δίκτυα των μετακινήσεων και της επικοινωνίας μεταξύ των θέσεων της Πελοποννήσου και των επαφών με τον νησιωτικό χώρο του Ιονίου και της δυτικής Ελλάδας.

Σημειώσεις

1. Galanidou et al., 2016· Harvati 2016.
2. Galanidou & al. 2020.
3. Galanidou & al. 2016.
4. Harvati & al. 2019.
5. Panagopoulou & al. 2015.
6. Poulianos 1989.
7. Darlas & al. 1999.
8. Panagopoulou & al. 2004.
9. Kyparissi-Apostolika 1999.
10. Strasser & al. 2010.
11. Kopaka & al. 2009.
12. Runnels & van Andel 2003.
13. Tourloukis 2010.
14. Galanidou et al. 2016.
15. Panagopoulou & al. 2015.
16. Strasser & al. 2010, 2011.
17. Kopaka 2009.
18. Σάμψων 2015.
19. Efstathiou 2009.
20. Darlas 1999.
21. Galanidou 2015.
22. Carter & al. 2019.
23. Jacobsen & al. 1987.
24. Koumouzelis et al. 2001.
25. Darlas & al. 2016.
26. Woodward et al. 2001.
27. Sampson & al. 2009.
28. Papadopoulos 2005.
29. Harvati 2016.
30. Sickenberg 1975.
31. Panagopoulou & al. 2015· Darlas 2003.
32. Harvati 2016.
33. Pitsios 2002· Pitsios 1985· Harvati & Delson 1999.
34. Harvati & al. 2019.
35. Harvati & al. 2019.
36. Panagopoulou & al. 2002-2004· Harvati & al. 2003.
37. Richards & al. 2008.
38. de Lumley et al. 1994· Darlas & de Lumley 2004.
39. Harvati & al. 2013.
40. Darlas & Psathi 2016.
41. Harvati & al. 2013.
42. Douka & al. 2014.
43. Pitsios 1995· Darlas 1995.
44. Harvati 2016.
45. Benazzi & al. 2011.
46. Galanidou & al. 2020.
47. Davis & al. 1997· Zangger & al. 1997· Parkinson & Cherry 2010.
48. Parkinson & Cherry 2010.
49. Athanassas & al. 2011.
50. Chavaillon & Hours 1969.
51. Mellars 1996· Runnels & van Andel 2003.
52. Kuhn 1995.
53. Pope & al. 1984· Parkinson & Cherry 2010.
54. Lambeck 1996.
55. Galanidou & al. 2020· Lambeck 1996.
56. Zangger & al. 1997· Parkinson & al. 2010.
57. Athanassas & al. 2011· Athanassas & al. 2013.
58. Athanassas & al. 2011.
59. Runnels 1988.
60. Athanassas & al. 2011.
61. Perissoratis & Conispoliatis 2003.
62. Athanassas & al. 2013.
63. Perissoratis & al. 2001.
64. Athanassas & al. 2012.
65. Geraga & al. 2005· Triantaphyllou & al. 2007.

Βιβλιογραφία

- Athanassas C., Bassiakos Y., Wagner G.A. & Timpson M.E. 2012, «Exploring Paleogeographic Conditions at Two Paleolithic Sites in Navarino, Southwest Greece, Dated by Optically Stimulated Luminescence», *Geoarchaeology* 27(3), σ. 237-258.
- Athanassas C., Fountoulis I., Mariolakos I., Bassiakos Y., Karotsieris Z., Triantaphyllou M. & Theodorakopoulou K. 2013, «Comments on the neotectonics of the coastal zone of western Messenia of based on luminescence dating and geoarchaeological evidence», *Zeitschrift für Geomorphologie, Supplementary Issues* 57(3), σ. 49-62.
- Bailey G., Galanidou N., Peeters H., Jöns H. & Mennenga M. 2020, «The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes: Introduction and Overview», στο *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes* (σ. 1-23), Springer, Cham.
- Benazzi S., Douka K., Fornai C., Bauer C. C., Kullmer O., Svoboda J., Pap I., Mallegni F., Bayle P., Coquerelle M. & Condemi S. 2011, «Early dispersal of modern humans in Europe and implications for Neanderthal behaviour», *Nature* 479 (7374), σ. 525-528.
- Carter T., Contreras D.A., Holcomb J., Mihailović D.D., Karkanas P., Guérin G., Taffin N., Athanasoulis D. & Lahaye C. 2019, «Earliest occupation of the Central Aegean (Naxos), Greece: Implications for hominid and Homo sapiens' behavior and dispersals», *Science advances* 5(10), σ. eaax0997.
- Darlas A. & Psathi E. 2016, «The Middle and Upper Paleolithic on the western coast of the Mani Peninsula (southern Greece)», στο *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia* (σ. 95-117), Springer, Dordrecht.
- Darlas A., 2003, «Palaeolithic finds from the Megalopolis basin: their relation to the fossils of the same area», στο *ΑΡΧΟΝΑΥΤΗΣ: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών* (1980-2000), σ. 27-37.
- Darlas A. & De Lumley H. 2004, «La grotte de Kalamakia (Areopolis, Grèce). Sa contribution a la connaissance du Paleolithique moyen en Grèce», *BAR International Series*, 1239, σ. 225-234.
- Darlas A. & De Lumley H. 1999, «Palaeolithic research in Kalamakia cave, Areopolis, Peloponnese», *British School at Athens Studies*, σ. 293-302.
- Darlas A., 1999, «Palaeolithic research in western Achaia», *British School at Athens Studies*, σ. 303-310.
- Douka K., Higham T.F., Wood R., Boscato P., Gambassini P., Karkanas P., Peresani M. & Ronchitelli A.M. 2014, «On the chronology of the Uluzzian», *Journal of human evolution* 68, σ. 1-13.
- Efstathiou-Manolakou I. 2009, «Archaeological investigations in the caves of Laconia», *British School at Athens Studies*, σ. 5-20.
- Galanidou N. & Bailey G. 2020, «The Mediterranean and the Black Sea: Introduction», στο *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes* (σ. 309-319), Springer, Cham.
- Galanidou N., Iliopoulos G. & Papoulia C. 2016, «The Palaeolithic settlement of Lefkas. Archaeological evidence in a palaeogeographic context», *JGA* 1, σ. 1-32.
- Galanidou N. 2015, «Seascape survey on the Inner Ionian Sea archipelago», στο *Field Archaeology from Around the World* (σ. 101-106), Springer, Cham.
- Galanidou N., Dellaporta K. & Sakellariou D. 2020, «Greece: Unstable Landscapes and Underwater Archaeology», στο *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes* (σ. 371-392), Springer, Cham.
- Harvati K. & Delson E., 1999, «Conference report: paleoanthropology of the Mani Peninsula (Greece)», στο *Journal of human evolution* 36(3), σ. 343-348.
- Harvati K. & Roksandic M. eds. 2017, «Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia», *Human Evolution and Its Context*, Springer.
- Harvati K. 2016, «Paleoanthropology in Greece: Recent findings and interpretations», στο *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia* (σ. 3-14). Springer, Dordrecht.
- Jacobsen T.W., Farrand W.R., Farrand W.R., Cooper F.A. & Vitaliano C.J. 1987, *Franchthi Cave and Paralia: maps, plans, and sections* (No. 1), Indiana University Press.
- Kopaka K. & Matzanas C. 2009, «Palaeolithic industries from the island of Gavdos, near neighbour to Crete in Greece», *Antiquity* 83(321).
- Koumouzelis M., Ginter B., Kozłowski J.K., Pawlikowski M., Bar-Yosef O., Albert R.M., Litynska-Zajac M., Stworzewicz E., Wojtal P., Lipecki G. & Tomek T. 2001, «The early Upper Palaeolithic in Greece: the excavations in Klisoura cave», *Journal of Archaeological Science* 28(5), σ. 515-539.
- Kuhn S.L. 2014, *Mousterian lithic technology: an ecological perspective*, Princeton University Press.
- Kyparissi-Apostolika N. 1999, «The Palaeolithic deposits of Theopetra Cave in Thessaly (Greece)», *British School at Athens Studies*, σ. 232-239.
- Lumley H.D., Darlas A., Anglada R., Cataliotti-Valdina J., Desclaux E., Dubar M., Falguères C., Keraudren B., Lecrovoisier B., Mestour B. & Renault-Miskovsky J., 1994, «Grotte de Kalamakia (Aéropolis, Péloponnèse), *Bulletin de correspondance hellénique*, 118(2), σ. 535-559.
- Mellars P.A. 2015, *The Neanderthal legacy: an archaeological perspective from Western Europe*, Princeton University Press.
- Panagopoulou E., Karkanas P., Tsartsidou G., Kotjabopoulou E., Harvati K. & Ntinou M. 2004, «Late Pleistocene archaeological and fossil human evidence from Lakonis cave, southern Greece», *Journal of Field Archaeology* 29(3-4), σ. 323-349.
- Panagopoulou E., Tzouroukakis V., Thompson N., Athanassiou A., Tsartsidou G., Konidaris G.E., Giusti D., Karkanas P. & Harvati K. 2015, «Marathousa 1: a new Middle Pleistocene archaeological site from Greece», *Antiquity* 343, σ. 1-8.
- Papadopoulos S. 2005, *The island of Thasos before written sources: recent investigations into the Palaeolithic, Neolithic, and Bronze Ages*, BAR International Series, 1350, σ. 245-252.

- Pitsios T.K. 1995, «Paleoanthropological research at the cave site of Apidima, Laconia, Greece», *Acta Anthropologica*, 1, σ. 1-180.
- Pitsios T. 2002, «The fossil hominid findings from the Cave site of Apidima, South Peloponnese Greece», *Colegium Anthropol. S*, 26, σ. 158.
- Pope K.O., Runnels C.N. & Ku T.L. 1984, «Dating Middle Palaeolithic red beds in southern Greece», *Nature* 312(5991), σ. 264-266.
- Poulianos N.A. 1989, «Petralona Cave within lower-middle Pleistocene sites», *Palaeogeography, palaeoclimatology, palaeoecology* 73(3-4), σ. 287-294.
- Sampson A., Kozłowski J.K., Kaczanowska M., Budek A., Nadachowski A., Tomek T. & Miękina B. 2009, «Sarakenos cave in Boeotia, from Palaeolithic to the early Bronze age», *Eurasian Prehistory* 6(1-2), σ. 199-231.
- Richards M., Harvati K., Grimes V., Smith C., Smith T., Hublin J.J., Karkanis P. & Panagopoulou E. 2008, «Strontium isotope evidence of Neanderthal mobility at the site of Lakonis, Greece using laser-ablation PIMMS», *Journal of Archaeological Science*, 35(5), σ. 1251-1256.
- Runnels C.N. & van Andel T.H. 2003, «The Early Stone Age of the Nomos of Preveza: landscape and settlement», *Hesperia Supplements* 32, σ. 47-134.
- Σάμψων Α. 2015, *Προϊστορική αρχαιολογία της Μεσογείου*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Strasser T.F., Panagopoulou E., Runnels C.N., Murray P.M., Thompson N., Karkanis P., McCoy F.W. & Wegmann K.W. 2010, «Stone Age seafaring in the Mediterranean: evidence from the Plakias region for Lower Palaeolithic and Mesolithic habitation of Crete», *Hesperia*, σ. 145-190.
- Woodward J.C., Hamlin R.H.B., Macklin M.G., Karkanis P. & Kotjabopoulou E. 2001, «Quantitative sourcing of slackwater deposits at Boila rockshelter: a record of late-glacial flooding and Paleolithic settlement in the Pindus Mountains, Northwest Greece», *Geoarchaeology: An International Journal* 16(5), σ. 501-536.

ABSTRACT

Paleolithic habitation in Southwestern Messenia

Research review, paleogeography, perspectives

Katerina Theodorakopoulou

Adjunct Lecturer of Prehistoric archaeology at the Department of History,
Archaeology and Social anthropology, University of Thessaly, Volos, Greece

Adjunct Lecturer of Prehistoric archaeology, Tour Guide School, Ministry of Tourism, Greece

Themes in Archaeology 2020, 4(2): 182 - 195

This is a review article of the surveys conducted in the area of southwestern Messenia, an area not particularly investigated for the Paleolithic period, aiming at the reconstruction of the ancient landscape and paleogeography of the area from the last interglacial period, 120,000 years ago. The reconstitution is based on earlier chronological analyses of coastal fossilized dunes in the Navarino area, while archaeological finds are described from earlier surface archaeological excavations. In the context of the environmental changes of the Quaternary, the Paleolithic populations were significantly affected by the changing coastal geomorphology, encouraging hominids to adapt to new distributions of resources.

Key words: Paleolithic period, Neanderthals, Messenia, Palaeogeography, OSL Dating